

Elementární příbuznost

Druhy shod mezi jazyky:

- a) ty, které jsou dány společným původem jazyků, jde o slova prapříbuzná
- b) ty, které jsou důsledkem jejich pozdějšího kontaktu, jde o výpůjčky
- c) elementární shody
- d) náhodné shody

Už od antiky vznikala různá učení o věcné, přirozené motivaci slov; objevovala se i myšlenka o motivaci pojmenování vyplývající z přirozené symboliky hlásek. Např. dánský jazykovědec Otto Jespersen (1860–1943) tvrdí, že hláska *i* často navozuje představu něčeho malého a dokládá to deminutivním suf. *-ino* v italštině (it. *uccello* ‘pták’ → *uccellino* ‘ptáček’). Jiní mluví o sakrálním *u*, protože se prý často vyskytuje ve slovech magické a kultovní povahy. Švýcarský jazykovědec Ferdinand de Saussure (1857–1913), Friedrich Specht (1839–1909) a další mluvili o expresivní povaze hlásky *a*, protože se vyskytuje ve slovech označujících tělesné vady, neduhy apod.: lat. *balbus* ‘koktavý’, *plancus* ‘s plochýma nohama’, *caecus* ‘slepý’, *claudus* ‘chromý’ aj. V řeckých adjektivech z tohoto sémantického okruhu se zase vyskytuje hláska *b*, např. *βυβός* [bybos] ‘plný, tlustý’, *κλαμβός* [klambos] ‘znetvořený, zmrzačený’, *στραβός* [strabos] ‘šilhavý’ aj.

Podstatně většího ohlasu, než je teorie o symbolické povaze hlásek, měl už od dob antiky názor, že při vzniku slov se uplatňuje zvuková napodobivá motivace. Teorii o onomatopoickém původu řeči obecně zastával např. český jazykovědec Jan Gebauer (1838–1907), stejné stanovisko zastávali i další významní lingvisté, jako např. Rakušan Hugo Schuchardt (1842–1927). Soudobá etymologie přijímá tuto teorii jen zčásti: při výkladu některých slov počítá s jejich zvukomalebným původem, ale neobchází a nevyklučuje přitom fakta příbuznosti genetické.

V případě podobnosti slov a slovních základů založené na podobnosti zvukové se nejčastěji používá termín **elementární příbuznost**. Tento typ příbuznosti je založen nikoli na genetické příbuznosti, nýbrž na **podobnosti tzv. „elementů“** (= interjekční základy, které vznikly nebo vznikají v jazycích jak co do původu příbuzných, tak nepříbuzných, v podobných psychických podmínkách a za použití stejných nebo podobných zvukových prostředků k pojmenování téhož jevu. Vyskytují se a vznikají v nejrůznějších vývojových fázích jazyků, včetně nejstarších období).

Teorie elementární příbuznosti bere v úvahu útvary archaické, jak po stránce hláskové, tak po stránce významové. V hláskové stavbě se jejich archaičnost projevuje v tom, že neprošly ablautovým stadiem ie. vývoje, nebo se do něj nedají zařadit, resp. že se vymykají pravidlům o struktuře ie. kořenů a jsou hláskově značně variabilní. Jsou to slova, stojící jistým způsobem mimo jazykový vývoj, i když se vyskytují už v nejstarších jazykových fázích.

Nelze např. mluvit o genetické příbuznosti č. *kukačka*, r. *kakuška*, něm. *Kuckuck*, fr. *coucou*, angl. *cuckoo*, lat. *cuculus*, ř. *κόκκυζ*, protože jsou to na sobě nezávisle vzniklá slova, napodobující hlas kukačky.

Po stránce významové jde o útvary odrážející „archaicky komplexní způsob myšlení“, tj. tu fázi ve vývoji lidského myšlení, kdy tvoření pojmů bylo založeno na konkrétním vnímání celého komplexu jevů spjatých nápadným vnějším příznakem, jako byla třeba „ostrost“, „tupost“, „životnost“, „rychlý pohyb“ apod. Když pak v dalším vývoji docházelo k sémantické specializaci, byly různým variantám hláskových útvarů přiřazovány různé specializované významy a konečným výsledkem pak byla menší průkaznost etymologické argumentace a tím i menší jistota o správnosti etymologických výkladů.

Např. v češtině najdeme vedle *klapat* též dial. *klopat*, *klupat*, hluž. má vedle *klapać* též *klipać* apod.

Termín **elementární příbuznost** v lingvistice rozpracoval František Kopečný (1909–1990) v návaznosti na českého slavistu a profesora srovnávací jazykovědy Josefa Miloslava Kořínka (1899–1945). Týká se slov **zvukomalebých**, **pohybomalebých** a **lalických**.

Slova **onomatopoická** neboli zvukomalebná = hláskové nápodoby existujícího zvuku.

Nápodoba zvuku se nejčastěji realizuje v podobě onomatopoického citoslovce. V důsledku této nápodoby vznikají shody i mezi typologicky a geneticky vzdálenými jazyky, i když tu jsou vedle shod patrné i dílčí odlišnosti: srov. č. *kykyryký*, r. *kukareku*, něm. *kikeriki*, angl. *cock-a-doodle-doo*; č. *žbluňk*, něm. *plumps*, angl. *splash*, fr. *floup* aj.

Onomatopoická slova odvozená od citoslovců se vyznačují nezvyklými hláskami nebo seskupeními hlásek, např. v češtině spojení palatála+zadní vokál ve slově *kňučet* (tato kombinace byla ve staré češtině odstraněna přehláskou 'u > i, např. *kl'úč > klíč*).

Příklad F. Kopečného:

b. *čuk* 'kladivo' (← interj. *čuk!*), č. *ťuk!* (v dětské řeči též 'kladívko'), ř. *τύκος* [tykos] 'náradí k opracování kamene, kovářské kladivo, perlík', střir. *tūag* 'sekyra', něm. *Stock* 'hůl', polynés. *toki* 'sekyra' – vše varianty elementu *TAK*, který má množství dalších realizací (č. *ťuknout*, r. *čoknut'sja* 'ťuknout si', fr. *tape* 'plesknutí rukou', č. lid. *čapnout*, dial. *capnout* 'chytit někoho' aj.);

č. *křičet*, *krknout*, *krákorat*, lit. *krỹkšti* 'vřeštět', stangl. *hrāgra* 'volavka' apod.; č. *klokotat*, lit. *klykti* 'křičet', ř. *κλαγγή* [klangē] 'zvuk, skřek, hluk', lat. *clangere* 'křičet, znít, krákorat (o ptácích) aj.' – vše element *KRIK / KLIK*

slova **pohybomalebná** – vyjadřují zvuk doprovázející rychlý pohyb:

příklad F. Kopečného:

element *FR-/PR-* + velára: č. *frknout* ‘odlétnout’, sln. *frfráti* ‘poletovat; vyvěrat’, p. *fruwać* ‘létat’, b. *chvǎrljam, fǎrljam* ‘házím’, č. *chrlit, prchat, pršet*;
element *VR-/BR-* + velára: stč. *brknúti* ‘letět’, č. arch. *brkat* ‘klopýtat’, *zbrklý* ‘ukvapeně jednající, bláznivý’, č. dial. *zbrčit/sprčit* ‘pobláznit’, lid. *prča* ‘žert, legrace’, mk. *brkne* ‘popohnat’, srb./ch. *brknuti* ‘hodit’, *brcnuti* téhož významu, r. dial. *brokat*, *brukat*, r. spis. *brosat* ‘házet’ aj.

slova **lalická (dětská)** – vznikají bezděčnou činností dětských mluvidel – ř. *λαλέω* [laleō] ‘žvatlám’):

označení základních příbuzenských vztahů: např. č. *máma*, b., r., br., ukr. *máma*, sln. *máma*, slk., p. *mama*, lat. *mamma*, angl. *mum, mummy*, lit. *mamà, momà* aj., vše ‘maminka’, ř. *μάμη* [mammé] ‘maminka’ i ‘babička’, stind. *māma-* ‘strýc’, gruz. *mama* ‘otec’ apod.;

č. *táta*, ukr. *tato*, lit. *tėtis* ‘táta’;

č., slk., b., r. ukr. *bába*, mk. srb./ch. *baba* ‘babička’, tur. *baba* ‘otec’, it. *babbo* ‘otec’, jap. *baba* ‘neformální označení babičky’, portug. *babá* ‘chůva’; indonés. *bibi* ‘teta’;

č. *děd*, slk. *ded*, hl. *džěd*, dl. *žěd*, p. *dziad*, br. *dzed*, ukr. *did*, r. *ded*, sln. *déd*, vše ‘starý muž, dědeček’, b. *djadó*, srb./ch. *d(j)ěd* ‘tchán’; blízké útvary jsou b. *déda* ‘starší sestra’, r. *djadja* ‘strýc’ aj. V neslovanských jazycích lze srovnat s ř. *θεῖος* [theios] ‘strýc’, *θεία* [theia] ‘teta’, *τήθη* [tēthē] ‘babička’;

primitivní činnosti: např. *papat, capat, bacat, t'apat* aj.

Někdy slova tohoto typu vývojem ztrácela svou expresivitu a nabývala charakter slov citově neutrálních. Např. ve slovanských jazycích dětská slova vytlačila ie.

výraz pro otce zachovaný v ř. *πατήρ* [patēr], lat. *pater*, stind. *pitā* aj.: psl. deminutivum **otьcbь* < **otь*. Paralelní útvary k psl. **otь* se objevují i jinde, v ie. jazycích, srov. ř. *ἄττα*, lat. *atta*, alb. *atë*, gót. *atta* (srov. gót. *atta* → vlastní jméno *Attila* doslova ‘tatiček’), het. *attaš*, vše ‘otec’, ale i v neie. jazycích, srov. sumer. *adda*, tur. *ata*, maď. *atya*, bask. *aita*, vše ‘otec’. S odlišným významem pak např. stind. *attā* ‘matka, starší sestra’, oset. *äda* ‘otec, děd’.

Ze shod v případě slov lalických nelze dělat žádné závěry o příbuznosti příslušných jazyků. Jsou dány shodným utvářením mluvidel u dětí: dítě, začínajíc mluvit, artikuluje nejdřív tzv. **optimální slabiky**, tj. spojení labiální nebo dentální souhlásky se samohláskou *a* (*ma*, *pa*, *ta* apod.). Tyto první řečové projevy malých dětí nejsou ještě spjaty s žádnými představami, nemají charakter jazykových znaků; stávají se jimi až působením dospělých, kteří učí dítě spojovat tyto řečové projevy s určitými představami.

Počáteční těsná souvislost mezi konkrétním zvukem a jeho hláskovou nápodobou se může postupně ztrácet. Tento proces se nazývá **neutralizace** = **desonomatopoizace** (= proces, kdy dojde ke ztrátě povědomí o těsné souvislosti mezi konkrétním zvukem a jeho hláskovou imitací)

Např.:

žbluňknout – dnes označuje spíš druh pohybu provázený určitým zvukem než samotný zvuk

V důsledku desonomatopoizace docházelo historicky ke ztrátě etymologické průhlednosti a slovo s původním onomatopoickým základem bývá mylně přiřazeno k jinému kořeni. Např.:

č., slk. *hrdlička*, r. *gorlica*, ukr. *horlycja*, b. dial. *gǎrlica* aj. < onom. **gbr-* (< **gur-*) – srov. též např. sln. *grliti*, *gruliti* ‘vrkat (o hrdličce a o holubu)’

(od podobného zvuku **tur-* utvořeno lat. *turtur* ‘hrdlička’, něm. *Turtel-taube* ‘hrdlička’, p. *trukać*, *turkać* ‘vrkat’)

Náhodné shody

útvary vzniklé náhodně ve stejném hláskovém složení a se stejným významem v různých jazycích, nezávisle na sobě

např.

bad v angl. a novoperštině ‘špatný’;

lat. *habēre* a něm. *haben* ‘mít’;

lit. *didis* a gruzín. *didi* ‘velký’